

P.S. 1

Udgivet for Viborg Stiftsmuseum af Forlaget Hikuin 1993

Det er min opfattelse, at museerne ikke bør arbejde udelukkende for skoler og skolebørn. Det vedene publikum - og det trængende og forvante publikum må også have en chance.

Skolene kan bruge museerne til det, de kan. Lærerne bør sættes ind i samlingsene, men især selv studere dem.

Museumslederen ved et provinsielt museum kan ikke påtage sig skolebesøg eller turisthistorisk karrierevirksomhed.

Selve den permanent udstillede samling bør ikke være præget af den altfor forkortede oplysningsstand, som ville være bekvemt for skolebørn, man kunne ønske, at det mere skematiserende arbejde med turisthistorien især fandt sted i et museumsmagasin, men dette kunde røbe overblik af de elendige magasinforhold.

En hilsen til Peter Seeberg

Danmarks ældste bogtrykpresse

– belyst af trykte kilder, en opmåling og et bogtrykkeriregnskab fra Viborg 1798-1811

Af Arne Holstborg og Per Hofman Hansen

1. Forhistorie

Den 11. november 1805 fik Den Viborger Samlers redaktør og stiftsbogtrykkeriets bestyrer Anton Frantz Just (1766-1829) sat nyt lærred på bogtrykpressens dækkel. Herfor betalte han 2 mark 4 skilling.¹

Om det lige akkurat var på den presse, som i dag befinder sig på Danmarks Grafiske Museum i Odense, ved vi ikke (fig. 1). Men sikkert er det, at Danmarks ældste bevarede bogtrykpresse i dag befinder sig på Grafisk Museum, og sikkert er det også, at den har haft hjemsted i Viborg. Via flere meget forskellige kilder kan vi nemlig sammenstykke et spændende kapitel af dansk bogtrykkerkunsts historie.

I 1902 erhvervede Dansk Folkemuseum (nu Nationalmuseets 3. Afdeling) pressen for 200 kr fra Angelo Haase (1838-1910), der tidligere havde været redaktør af det navnkundige satiriske ugeblad *Punch*. I museets inventarprotokol står anført: »Presse, hvorpå Viborg Stændertidende i sin tid blev trykt. [...] Mellem de to svære opstandere af træ, foroven forbundne ved en svær gesims, er indsat den lodrette jernskrue, der kan hæve »diglen« op og ned ved hjælp af en vandret udstående svingstang med jernkugle i enden. Foran er anbragt en vandret trækasse med lave sider, forsynet med en bevægelig jernramme til anbringelse af arket. H. 1,92 m. Br. 0,71 m. Størst l. 1,77 m. På tværtræet mellem de to hovedstolper står 1812, P, som det synes, indstemplet«. ²

Emil Selmar og Historisk Teknisk Samlings Udstilling Museet lod den placere i magasinet ved Folevad (Fuglevad ved Lyngby), og der stod den mere eller mindre

glemt i næsten 25 år. I 1926 afholdtes »Historisk Teknisk Samlings Udstilling« (begyndelsen til et egentligt industrimuseum) i Industriforeningens lokaler i København. Til denne udstilling havde den legendariske

Fig. 1. Den gamle bogtrykpresse, der er godt 190 cm høj og 70 cm bred, tilhører Dansk Folkemuseum under Nationalmuseet, men er i dag deponeret på Danmarks Grafiske Museum på Brandts Klædefabrik i Odense. Foto: Danmarks Grafiske Museum 1992.

lærer i typografi ved Fagskolen for Boghaandværk Emil Selmar (1854-1934) skaffet den hengemte presse til veje, og under opstillingen den 14. august gjorde han følgende iagttagelser:

»Da jeg skulde stille Pressen paa Plads i Industrifor-
eningen fandt jeg under et Papdække paa Pressens
Fundament 14 Eksemplarer af »Viborg Stiftstidende«
for 11te April 1870 og to fra den følgende Dag, og
paa Pressens Tværbom Aarstallet 1812 og neden un-
der dette Bogstavet P indhugget. [...]

Ved Henvendelse til »Viborg Stiftstidende«s nu-
værende og tidligere Ejer og Firmaet J.G.A. Eickhoff
har jeg nu fundet Traaden i det gamle Trykkeapparats
Historie. Pressen har haft til Huse i Stiftstidendens
Trykkeri fra 1836 eller muligvis 1-2 Aar tidligere, og
er oprindelig anskaffet til Trykningen af »Viborg
Stændertidende«, der begyndte at udkomme 1836. I
Halvfjerdserne var den reduceret til Korrekturpresse,
og først da Trykkeriet 1881 fik en ny Hurtigpresse og
Gasmotor, blev den stillet til Hvile. Endelig overdrog
1909 Redaktør Angelo Haase, der var Fætter til Stifts-
tidendens daværende Ejer, S.H. Angelo, Folkemuseet
det gamle Inventar for 200 Kr.

Om Pressens Historie fra 1812 og til den i Tredi-
verne kom til Viborg har jeg fremdeles kun Gisninger
at henvise til. Bogstavet P under Aarstallet er sikkert
Begyndelsesbogstavet til den første Ejers Navn, og da
der i Aaret 1812 kun fandtes én dansk Bogtrykker,
hvis Navn begyndte med P, nemlig Bogtrykker Popp i
København, vil det ikke være uberettiget at henhøre
Pressen til dennes Trykkeri. I Aaret 1834 solgte den
yngre Pops Enke Forretningen til Typograf J.G. Sa-
lomon. Det Popske Trykkeri var i sine Velmagtsdage
det næststørste i København; det arbejdede med 5
Presser og beskæftigede til Stadighed en Snes Typo-
grafer, mens Efterfølgerens Forretning aldrig opnaa-
de en saadan Størrelse, at han havde Brug for saa
mange Presser. Det er derfor sandsynligt, at enten
Pops Enke eller J.G. Salomon har solgt den bevarede
Haandpresse til Bogtrykker Dons i Viborg, da denne
var udset til at besørge Trykningen af de nørrejdske
Stænderforhandlinger«. ³

Vi kan imidlertid komme historien lidt nærmere,
idet folkemuseets inventarprotokol indeholder endnu
nogle væsentlige oplysninger. Det hedder videre:

»Med pressen fulgte en samling af clichéer til
træsnit, ialt 100, skårne i træ. Af disse forestiller de 98
æmner af naturhistorisk art, pattedyr, fugle, krybdyr,
fisk o.s.v., medens de to fremstiller henholdsvis et
Danmarks- og et Evropakort, begge med nummerere-
de lande og landsdele. Clichéerne er af ret forskellig
størrelse, alle af firkantet form.

Hertil er senere (Jan. 1903) føjet to clichéer, hen-
holdsvis til et kort over Skandinavien og til et Ver-
denskort, afdelt i to cirkler, begge med nummererede
lande og landsdele. De lå sammen med de andre cli-
chéer i pressen. Modtagne fra bogtrykker O.C. Olsen.
Købt af Angelo Haase. Værd 250 kr.«. ⁴

102 naturhistoriske og geografiske træstokke

Disse sidste oplysninger om de mange naturhistoriske
træstokke skulle vise sig at blive meget interessante.
Dels fordi to af stokkene giver et direkte spor til belys-
ning af den gamle bogtrykpresses tilhørsforhold, og
dels fordi de selv fortæller om et interessant stykke
dansk bogtryk- og kulturhistorie, således som det
fremgår af den efterfølgende historie. ⁵

De 102 stokke er fordelt på 97 naturhistoriske og 4
store geografiske træsnit, alle fra årene 1800-1806, og
endelig én meget senere xylografisk skåret stok, som
vi vender tilbage til om lidt.

I vor sammenhæng er der især to af stokkene, der
skiller sig ud med væsentlige oplysninger: Den ene er
den geografiske stok, der blev benyttet til trykningen
af A.F. Justs »Grundtegnning af Europa og kort Beskri-
velse over dens Lande«. ⁶ Kortet blev så populært, at
det i årene 1800-1811 udkom i fem oplag på i alt om-
kring 10.000 eksemplarer. I dag er kortet en meget
stor sjældenhed. Den anden er den xylografiske
træstok, der i satirisk streg forestiller en flok hylende
hunde.

På bagsiden af Europastokken er til forskel fra de
øvrige 101 stokke sømmet en lærredsadresessedel,
der er adresseret til »Hr. Maskinfabrikant Eickhoff,

Vesterbrogade 9, København», og afsenderen er »Redaktør Angelo, Viborg«. ⁷ Denne stok var netop en del af den store aflevering til Folkemuseet i 1902. Var adressesedlen derfor oprindelig benyttet til forsendelsen af både presse og alle stokke fra Viborg til København? Var det via adressesedlen, at Selmar fik idéen til at spørge firmaet Eickhoff til råds? Indgik den gamle presse og stokkene i en handel med Eickhoff, da Angelo i 1881 anskaffede sig en af Eickhoffs gasdrevne hurtigpresser? Solgte Eickhoff pressen videre som simpel korrekturpresse til den store bogtrykker O.C. Olsen (1840-1928), der trykte adskillige københavnske dag- og ugeblade? Og hvordan kommer redaktør Angelos fætter Angelo Haase ind i billedet, som den der sælger materiellet til Folkemuseet? Disse spørgsmål kan næppe besvares, men salget fra Viborg til København bekræftes i alle tilfælde.

Måske løfter den »fremmede« xylografiske stok ⁸ al ligevel lidt af sløret for besvarelsen af det sidste spørgsmål: Den har det samme karakteristiske udseende, som vi kender det fra illustrationerne i de satiriske blade Corsaren, Folkets Nisse, Ravnen, Punch og Puk, hvoraf de to sidstnævnte var redigeret af Angelo Haase. Er der her en forbindelse mellem stokkene, redaktør Angelo i Viborg og Angelo Haase? Det kunne i øvrigt være interessant at finde ud af, fra hvilket blad stokken stammer!

Hvad angår pressens ældre historie er vi, som Selmar bemærker, på meget gyngende grund. Vi ved strengt taget ikke, hvornår pressen er bygget, hvem der har bygget den, og hvem der har været dens første ejer. Selmar gætter på, at det store P kunne stå for bogtrykker Sebastian Popp (1754-1828), der i begyndelsen af 1800-tallet drev et af de største trykkerier i København med hele 6 presser. ⁹ Men P'et kunne lige så godt være et produktionsnummer for året 1812 eller initialen på den mester, der har bygget pressen.

2. Fra træ til støbejern og fra digel til hurtigpresse

Når det er så vanskeligt at datere den gamle presse, hænger det sammen med, at principperne for tryktek-

nikken ændrede sig uhyre lidt i de første ca. 350 år efter Gutenbergs geniale idé, at mangfoldiggørelsen af løse typer hurtigst og billigst kunne ske ved at støbe dem i en form frem for at skulle skære hvert enkelt bogstav et uendelig stort antal gange. ¹⁰

Alle gamle illustrationer viser da også meget ens konstruerede presser lige fra den ældst kendte gengivelse i 1499 til et dansk kistebilledes gengivelse af to tryktersvende og en bogbinder fra 1770'erne. Ja, så sent som i 1841 får vi på dansk en præcis beskrivelse af pressens konstruktion og funktion, som vi skal se på om lidt.

Det store spring fremad i den tekniske udvikling fandt sted i 1804, da Charles Stanhope konstruerede den første digelpresse, der fremstilledes helt af jern, og som byggede på vægtstangsprincippet, ¹¹ og da Friedrich König i 1811 erstattede menneskekraft med dampkraft, satte der virkelig skub i udviklingen: Fra de hidtidige 2-300 ark i timen kunne der nu pludselig trykkes 1100. I 1828 var man oppe på 4000 og i 1848 8000 ark!

Herhjemme var de første hurtigpresser importeret fra udlandet. Adressekontorets bogtrykkeri anskaffede i 1825 den første, og i 1849 tog Viborg Stiftstidende hurtigpressen i brug. ¹² I mellemtiden havde J.G.A. Eickhoff (1809-1875) i 1837 bygget den første danske hurtigpresse, hvorfor det er nærliggende at antage, at Stiftstidendes presse også var fra Eickhoff.

Pressens indretning og virkemåde

Just og hans kompagnon Rasmus Poulsen Dons (1789-1838) havde, da de drev deres virksomhed, derfor ikke adgang til den nye revolutionerende teknik. De måtte tage til takke med de gamle langsomme træpresser. Den bevarede presse svarer i udseende og funktion nøje til dem, de og deres mange forgængere havde anvendt. Det kunne derfor være på sin plads at give en nærmere beskrivelse af den. En sådan finder vi næppe bedre end i P.L. Møllers bog om bogtrykkerkunstens historie fra 1841. En illustration hertil kan vi finde i C.F. Geßners 100 år ældre »Die so nöthig als Nützliche Buckerdruckerkunst und Schriftgieße-

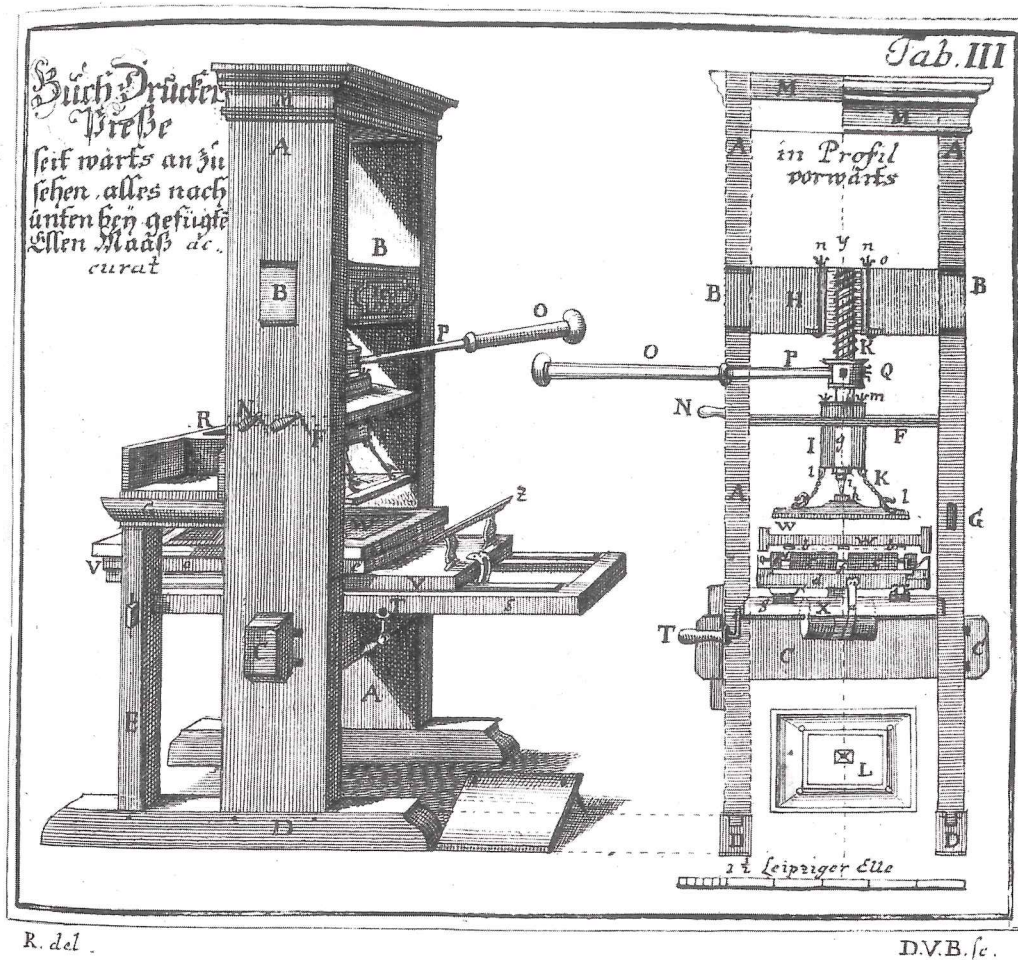

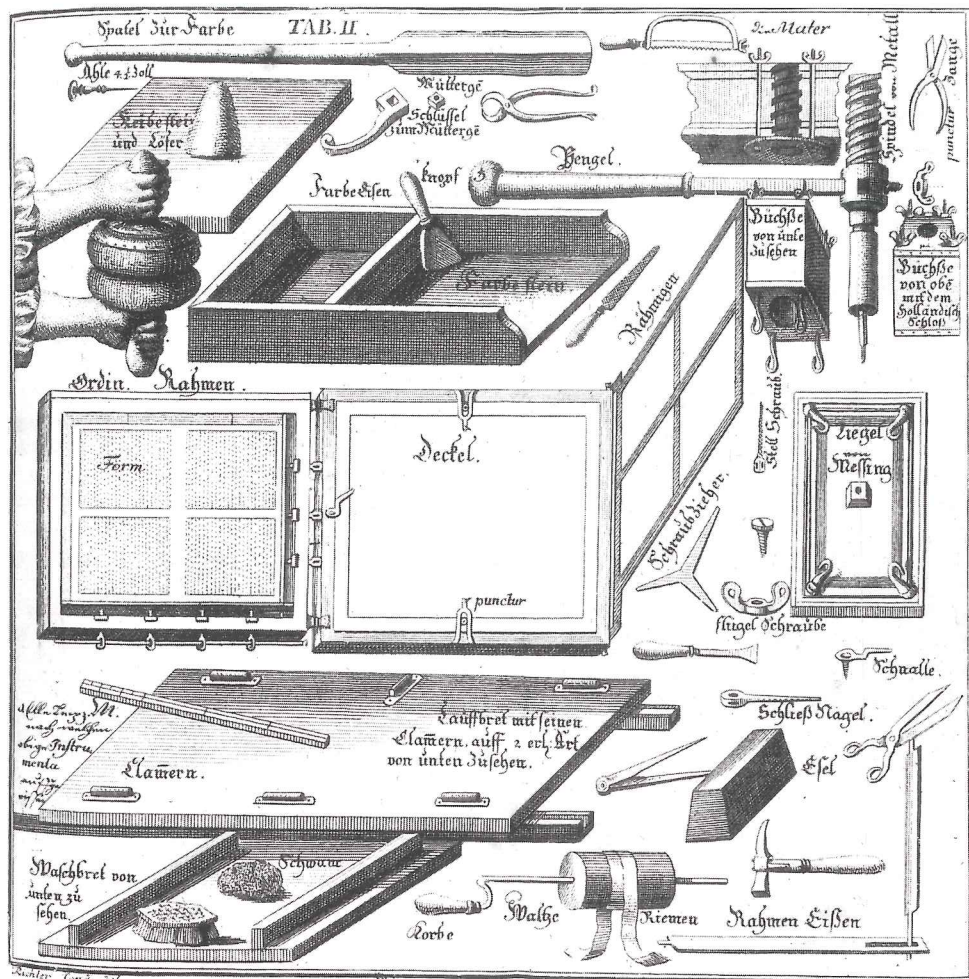
Fig. 2. C.F. Geßners mageløse bog om »Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftfigiesserey...« fra 1740 indeholder foruden en lang række mere eller mindre opdigtede kobberstikportrætter af bogtrykkerkunstens koryfæer også gengivelser af alverdens alfabeter, herunder runerne, det danske og det tamuliske, som bl.a. herrnhuterne benyttede, da de trykte Bibelen i den danske koloni Trankebar i Ostindien. Nok så interessant for os i dag er fire kobberstik, der viser indretningen af et trykkeri: Et skriftstøberi med alle dets remedier (Tab. 4), sætteriet med sættekasser, skrift, vinkeelhage, skib etc. (Tab. I), pressen med hele dens indretning (Tab. III), som ses her, og endelig alle dens enkeltdele (Tab. II), gengivet som fig. 3.

rey ...¹³ (fig. 2 og 3), et mageløst værk og en sand guldgrube for enhver, der beskæftiger sig med bogtrykkerkunstens teknik og historie; det er Geßners bogstaver, der her er indføjet i Møllers tekst.

Hos Møller hedder det da: »Bogtrykkerpressen i sin ældre Skikkelse er en Bygning, sammensat af to opretstaaende Trævægge (A) med Fødder (D), og tre Tværtræer eller *Rigeler* (M, B og C). Af disse sidste, der sammenholde Væggene, bedækker den ene oven til begge Væggene og kaldes *Kronen* (M); men de to andre, af hvilke den øverste kaldes *Spindelbjælken* (B), den nederste *Underbjælken* (C), ere henimod Midten

af Væggene anbragte i nogen Afstand fra hinanden. Mellem disse tvende Tværbjælker er i Væggene indfaldet et stærkt Bræt, der kaldes *Broen* (F). I Midten af Spindelbjælken (B) findes en stærk Messing-Skruemoder (H), hvori en Jern- eller Messing-Skrue af idetmindste to Tommers Gjennemsnit løber lodret (K). Denne Skrue staaer i Forbindelse med en stærkere *Jernspindel*, som forneden hænger sammen med en Jerntap. Spindelen bliver horizontalt gjennemboret og sat i Bevægelse af en stærk Jernstang, der hedder *Ben-gelen* (P og O). Jerntappen under Spindelen gaar igjennem den saakaldte *Bøsse* (I) (et af to Halvdele

Fig. 3. Gefsner giver os her lejlighed til at studere pressens detaljer på en meget overskuelig måde. Øverst til venstre ses de to baltræer, som trykkeren holder i hænderne, spartel til at røre farve med, stenen til at rive farve på, diverse skrue-nøgler og tænger. Øverst til højre spindelen og dens detaljer og tangen til at rette punk-turerne op med, når de bøjes ved uheld og slid. Nederst ses løbebræt, som formen lægges på, vaskibræt med svamp og børste til rengøring af skrift og sats, og valse og gjort til at føre løbebræt og sats ind under di-gelen med.

sammensat, firkantet Stykke Træ, som har en stor Aabning, hvorigennem den underste Tap af Spindelskruen gaaer), der lader sig i et Hul af Broen bevæge op og ned. Bøssen fastholder forneden en stærk Messingplade, som hedder *Digelen* (L), og ved fire Hager (I) og stærke Toug (K) er forbundet med Bøssen. Denne Digel er det, der ved Trykningen presser Papiret mod Formen med den satte Skrift. Paa Underbjælken (C) ligger det saakaldte *Løbebræt* (S), hvorpaa *Vognen* (V) med Formen lader sig skyde frem og tilbage, hvilket skeer ved Hjælp af *Korbelen* (T), en Jernstang med Haandtag, omgivet af en Valtse (X). Med

Vognen forenes ved tvende Hængsler *Dækkelen* (W), en firkantet Jernramme (tidligere af Træ), beklædt med Pergament, hvorpaa Arket lægges, som skal trykkes. Midt i Dækkelen (Tab. II, fig. 3) staae de smaa Spidser, der kaldes *Punkturer*, paa hvilke Arket befæstes, og, naar Dækkelen slaes tilbage, hviler den paa en opstander, som kaldes *Kalge* (Z). Paa den yderste Side af Dækkelen findes befæstet en Ramme, der fører Navn af *Ræmmeke* [Rähmigen], og som med sit indvendige Kors nøiagtig bedækker de Steder af Arket, der mellem Colonneerne [klummerne/spalterne] skal forblive hvide og ikke maa smudses. Naar denne

Ræmmeke var løftet af Dækkelen, støttedes den mod den saakaldte *Imham*, en Snor, der gik ned fra Loftet, men som ikke findes ved de nyere Presser. Med denne Snor blev ved Hjælp af et ved Pressen staaende, og med Snoren forenet, Trin, Ræmmeken over Dækkelen «snellet» til [klappet ned] af Trykkeren. Naar nu Formen med Skriften er bragt i Fundamentet, bliver Skriften ved Hjælp af en Valtse (man brugte forhen to Skindpuder, udstoppede med Krølhaar), anstrøget med Bogtrykkersværtten, der bestaaer af kogt Linolie og Kørnøg. Papiret maa først fugtes, og nu trykkes eller «*aftrækkes*» Skriften paa det vaade Ark, som derpaa hænges til Tørre». ¹⁴

Vi er imidlertid ikke helt færdig med beskrivelsen, da der endnu hører en vigtig del til, førend vi har en funktionsduelig presse. Møller nævner det lige akkurat, når han taler om de »to Skindpuder, udstoppede med Krølhaar«. Baltræerne, der var forsynet med håndtag, var hule og fremstillet af lindetræ. Hulrummet var fyldt med krølhår (hestehår) og overtrukket med skind sømmet fast langs kanten. Baltræerne (fig. 3) var placeret på balknægtene (N), når de ikke var i brug. På farvestenen (G), der var af hårdt træ(!), lå den sorte trykfarve. Til rødt anvendtes zinner, der blev revet på rivestenen (fig. 3).

Den gamle viborgpresse

Hvordan stemmer nu denne beskrivelse overens med den gamle viborgpresse? Meget langt er der fuldstændig overensstemmelse (fig. 4 og 5). Vi genfinder de to vægge, de tre tværgående rigler, fødder, form, løbebræt, fundament og kalgen. Vi genkender også jernskrue, -spindel, -tap, bengel og digel, men ikke broen og bøszen af træ. Ved nærmere øjesyn viser det sig, at pressen har været udsat for mange ændringer, reparationer og fornyelser. Det gælder således også bro og bøsze, som nu er væk i deres oprindelige form og er-

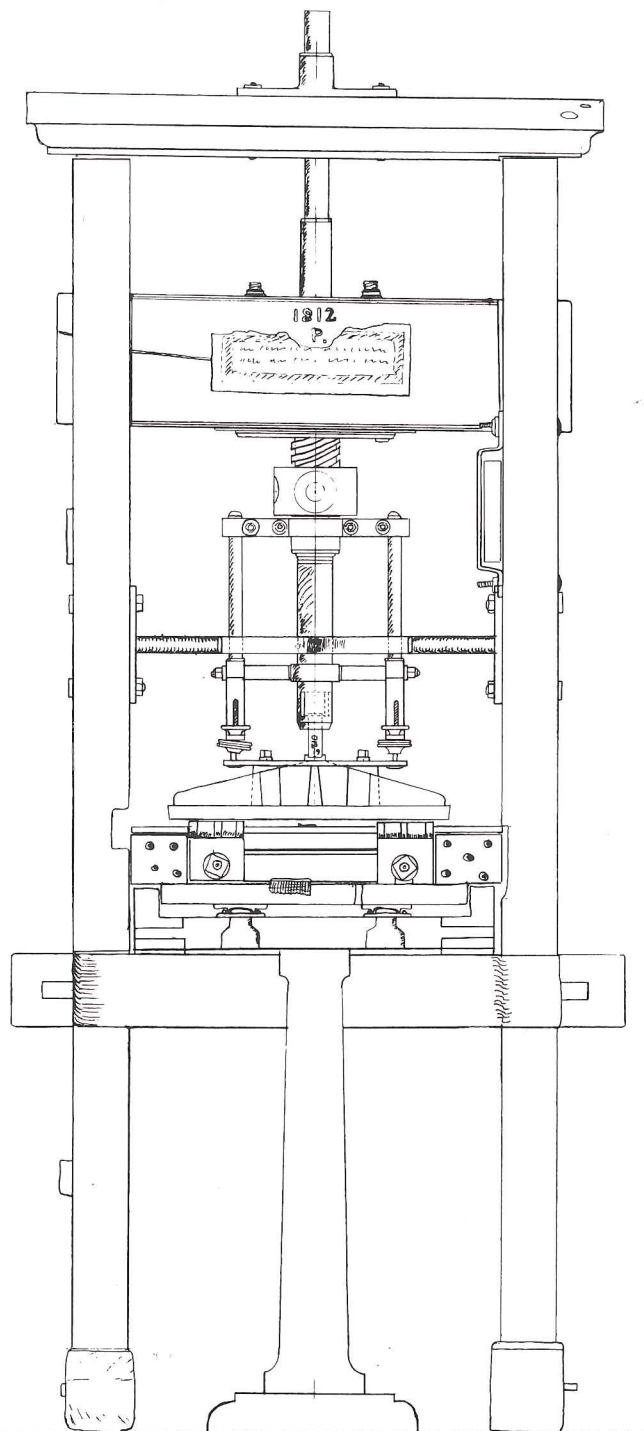

Fig. 4. Den gamle Viborgpresse opmålt i september 1989, da den var udstillet på Viborg Stiftsmuseum. Her set forfra. Bredde 70 cm. Opmåling og tegning: PHH.

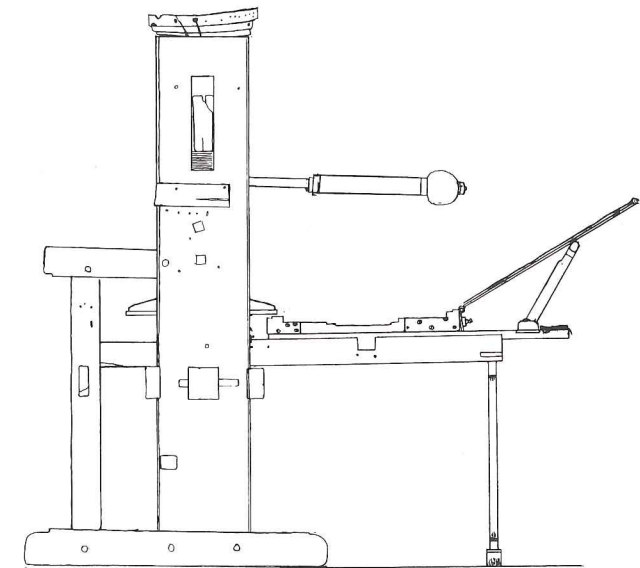

Fig. 5. Pressen set fra siden. Længde 160 cm. Opmåling og tegning: PHH.

stattet af en nyere 1800-tals jernkonstruktion. Hensigten med fornyelsen har uden tvivl været at skabe en større lodret stabilitet og dermed mere nøjagtig styring af trykket på digelen. For yderligere at øge præcision og stabilitet er spindelen ført helt igennem spindelbjælken og op igennem kronen. Til finjustering er digelen forsynet med otte fingerskruer, der to og to har modsat gevindføring.

Midt på den højre vægs indvendige side er anbragt et håndtag med et noget klamphuggeragtigt udseende. Hvad det har været brugt til, står hen i det uvisse.

Ser man nøjere på spindelbjælken og dens indpasning i væggene, er der meget der tyder på, at den ikke er oprindelig. Den ser lidt spinkel ud og kan slet ikke udfylde hullerne i de to vægge, og i venstre side rager den endda nogle centimeter udenfor. Skulle den derfor virkelig være udskiftet på et tidspunkt, har vi ikke længere meget at bruge årstallet 1812 til. Er pressen da i virkeligheden meget ældre? På spindelbjælken er i øvrigt påklæbet en morsom sentens, der efter den omkransende typografiske bort at dømme kan være

fra første halvdel af 1700-tallet. Teksten lyder »Ein Spänngen raus, ein Spänngen nein, Das ist der Drucker ihr Latein«, hvor Spänngen er det samme som Spänchen (en lille spån), og »Spänngen [he]raus« og »Spänngen [hi]nein« derfor hentyder til, at sætteren spatierede satsen med små lapper papir eller papstykker svarende til et kvart eller et halvt punkt, når han skulle udføre sit arbejde omhyggeligt. Forklaringen på den gamle tyske tekst er venligst oplyst af dr. Eva Hanebutt-Benz, direktør for Gutenberg-Museum i Mainz.

Løbebrættet er som hos Geßner forsynet med to jernskinner, vognen (V) er af træ og hårdt medtaget, har adskillige udsavninger og spor efter beslag. Om væggen har været udstyret med to balknægte, er vanskeligt at afgøre, da et stykke påsømmet træ kan dække over spor heraf. Spor efter farvestenen er også vanskelige at identificere. Til gengæld ses der tydelige slidspor under løbebrættet efter korbelen, det håndsving, der, forsynet med valse og gjord, sørger for, at vogn og form kan køres frem og tilbage under digelen. Rester af gjorden findes sømmet fast i begge ender af løbebrættet.

3. Justs regnskab

Pressen og dens mange enkeltdele, der ved daglig brug var udsat for et voldsomt slid, har krævet jævnlig vedligeholdelse og reparation. Et usædvanlig godt indblik heri kan vi få ved at fordybe os i de regnskaber, som redaktør Just så omhyggeligt førte igennem en årrække.

Just, der i en del år havde boet på hovedgården Strandet i Ørum Sogn, var i maj 1797 flyttet ind til Viborg for at drive en kommissionsboghandel. Samme år havde amtmand Peter Severin Fønss (1764-1824) på auktion købt Viborg Bogtrykkeri, og til at redigere avisen Den Viborger Samler ansatte han pr. 1. november Just. Just blev samtidig bestyrer af trykkeriet, og det er denne heldige virksomhedskonstruktion, vi i dag kan takke for, at et enestående bogtrykkerarkiv er bevaret i Landsarkivet i Viborg.¹⁵ Ud over

hundredvis af breve, en dagbog, personlige papirer, manuskripter om alskens emner, skattekvitteringsbøger og meget, meget mere indeholder arkivet et stort set komplet regnskab over indtægter og udgifter fra november 1797 til udgangen af juni 1811, da Just købte trykkeriet af Fønss.¹⁶ Hver dags indtægter og udgifter er år ud og år ind indført i regnskaberne. Vi får at vide, hvad »2de Ruder at indsætte i Bogtrykkeriet, som Drengene have ituslaaet« koster (18.8.1803), hvad lak, papir, en vaskebørste, en svamp, papir, ny skrift, brændsel, lys, en kniv, en saks, fragt og alt muligt andet kostede, hvad svendene fik i løn og hvad drengene fik i udstyr, når de var udlærte.

Reparation og vedligeholdelse af pressen

Men vi får også at vide, når pressen trængte til en større eller mindre reparation eller fornyelse. Hyp-pigst kom snedkeren på besøg. I de 13 regnskabsår aflagde han bogtrykkeriet besøg 37 gange. De fleste gange henviser regnskabsposterne til bilag, som vi desværre ikke kender til i dag, men andre gange er det for et nyt format, for at lave et par nye skriftkasser, at reparere fundamentet og sætte de nye skinner på, som kleinsmed Gamst i København havde fremstillet og leveret den 3. maj 1800. En enkelt gang ses snedker Anders Løgstrup også at være kommet med nogle linier, som han har høvlet (17.7.1806).

Smeden var der også jævnligt brug for. Han kom som regel en gang om året. Det kunne være med nye punkturer (15.7.1799 og 30.7.1803) eller for »at opskiære 9 Skruer«, som smeden Christen Schiørping den 18. juni 1802 fik 4 mark 8 skilling for. Han har muligvis også leveret alle de mange balsøm, der ustandselig blev indkøbt til baltræerne, når de hvert år, næsten altid i november, skulle fornyes med nyt krølhår og bedeskind. Samtidig købtes der en »skæppe Kalk til Skindenes Beredning«, som en af bogtrykkersvendene fik ekstra betaling for at påtage sig. Også baltræerne blev fornyet en enkelt gang. Til vask og rengøring af skrift og hænder blev der anskaffet bøgeaske og lærred til ludtønden. Af bøgeaskens salte kunne der fremstilles lud, og med hørlærred, som også

blev anskaffet flere gange, kunne de uopløselige deles fra.

Ud over snedker og smed leverede andre håndværkere adskillige reservedele: Drejeren et håndgreb, sadelmageren skind til bengelen og »Rem og Sadelgior-der«, som må være til at føre løbebræt og fundament frem og tilbage med; bødkeren aflagde også besøg, men hvad han lavede, ved vi ikke, måske en ny tøndelud? Justs presse var ikke så fin, at den var forsynet med pergament på dækkelen, han nøjedes med lærred, som blev skiftet ud i november i henholdsvis 1805 og 1809, hvilket han betalte med 2 mark 4 skilling og 3 mark 2 skilling. Til smøring af spindel og løbebræt købtes bomolie presset af oliven – en ringere sort olie, der ikke anvendtes til madlavning.

At koge fernis

Et kapitel for sig var fremstillingen af sværte, som Just også selv måtte lade fremstille, for i 1798 giver han 1 mark 8 skilling »Til en Mand for at røre sværte sammen«; og den 6. januar 1799 giver han 3 mark for »Fernis og Riveløn til rød Farve at trykke med«, så hans eget navn og dele af titlen på hans »Nyeste Bondepraktika til Nytte for Landmænd og Agerdyrkere«, 2. oplag (1799), kunne stå med rødt!

I 1805 får vi indtryk af, at der blev kogt fernis (sværte) i den helt store stil, sådan som det så dramatisk og levende er skildret af Just Mathias Thiele i hans erindringer fra 1806.¹⁷ I regnskabet finder vi den 23. november, foruden udgifter på 20 skilling til hørlærred til ludtønden, betaling for »Brænde til Oliekogning i 2 Dage 1 rdlr 3 mk. Brød til Olien 20 sk. Fortæring til Folkene 4 Mk. Arbejdsløn til 1 Karl i 2 Dage 3 mk.« Blasen eller den kobberkedel, hvori kogningen fandt sted, varede ikke evigt, for i oktober 1808 betalte Just »Kobbersmed Keyser i Hobro for en nye Kobberkjedel« med den nette sum af 10 rigsdaler 3 mark 4 skilling. Hvad brød til olien skulle bruges til, giver Thiele os en forklaring på: »Naar Alt saa igjen var roligt, blev Blasen taget op, og imedens Olien stod i Kog paa Ilden, blev Laaget taget af, for at Fernisen kunde prøves, om den havde den rette Styrke. Da ske-

te det – om det var en Ceremoni, eller om det var for at borttage Fedme fra den kogende Olie – at vi med lange, hvide Pinde dyppede Skiver af Hvedebrød ned i Olien, og disse Oliekager, der omtrent, det vil sige aldeles ikke, i Smagen kan lignedes med Italienernes Frittati, bleve spiste med Salt paa som Lækkerier«. ¹⁸ Om nytten af brødet meddeler Gefñer sig også: »Anfangs kan man sich eines starcken Feuers bedienen, bis es zum Kochen, oder Sieden, gebracht wird, da sich denn die Unreinigkeiten hervor thun, welche mit einem Löffel abgeschöpffet, oder abgekröschet, werden müssen. Nach solchem bedienet man sich einer gewissen Mase Brod, welches man an höltzerne Spiese steckt, und hinein hält, damit das Oel desto mehr durch einander gehe und bewegt werde« (19). »*Eine andere Art.* Es ist der Grund eben nicht anders, als wie schon gedacht, ein gutes Lein-Oel [...], und wenn es im Kochen, so soll man etwas Brod und eine Zwiebel hinein halten, bis beydes gantz schwarz worden, weil solches die Fettigkeit des Lein-Oels an sich zöge, daher es käme, wenn dieses unterlassen, dass die Farbe auf dem Pappier gelb würde, weil man dem Oel seine Fettigkeit nicht benommen«. ²⁰

4. Just havde kun én presse

At Just aldrig rådede over mere end én presse, kan vi næsten gætte os til, for i regnskaberne, tales der altid kun om »pressen«. Et sikkert bevis herfor har vi imidlertid fra en boopgørelse, der fandt sted den 19. juni 1819. ²¹ Denne opgørelse citeres her, også fordi den giver et enestående blik i et lille provinsbogtrykkeris værksted. Først opremses alle skrifterne kassevis:

»En Kasse Sekunda fraktur, dito Antiqua, Tertia fraktur, dito Antiqua, grove Mittel-fraktur, lille Mittel-fraktur«, 2 kasser »ganske nye Corpus« til 2 kasser »Petit-fraktur«, i alt vurderet til 2.126 rigsbankdaler sølvværdi. Hertil kommer »Røsgner, Indfatninger, Zitrater og Streger, figurer, skaarne i Træ, i Bly, og stukne i Messing, 4 forskellige Slags Giennemskydnings-Linier, Quadrater paa forskellige Kegler, Linier til Tabeller og Node-Papiir«, vurderet til 250 rigsbankdaler.

Dernæst følger »Forskiellige Sæt grove Skrifter, fraktur og Antiqua, og 2de Kasser med forslidte Bogstaver« vurderet til 75 rigsbankdaler.

Endelig kommer »Pressen, en extra Spindel, og 6 Jern-Ramper[?] til samme, med øvrige Tilbehør« til i alt 350 rigsbankdaler.

Siden følger »Et brunmalet Fyrreskab med Opsats og endeel smaae Skrifter [– Det kunne være interessant at vide, hvilke skrifter, det drejede sig om!], Kasse- og form-Rioler, Sætte- Vaske- og fygte-Bræder, formater, Skibe, Vinkelhager etc. etc.« for 150 rigsbankdaler.

Og til sidst til sværtens kogning »En Kobber-Blase og tvende Ballier med farve, en Ludtønde og fygte-Ballie og en Messingkiedel« til 135 rigsbankdaler eller en samlet værdi af 3.086 rigsbankdaler sølvværdi.

Skulle det mon være Justs presse, der nu befinder sig i Odense? Som det er fremgået af det foregående, er Emil Selmars datering og proveniensangivelse højst usikker. Det kunne være spændende, hvis den virkelig har stået i Justs bogtrykkeri, som vi har så indgående et kendskab til gennem hans arkivalier.

J.M. Thieles far, Johan Rudolph Thiele (1736-1815), drev fra 1770 i København et stort trykkeri, der bl.a. udsendte en række populære kistebilleder forestillende en række håndværk, herunder også en bogbinder og en bogtrykker (22). Under et meget anskueligt træsnit, forestillende to trykkere ved pressen i fuld gang med baltræer, dækket og remmike, har han trykt et par vers. Det ene, der citeres her, kunne meget vel bruges om Anton Frantz Just, der, som det fremgår af den følgende historie, gennem en årrække skrev og udgav en række folkelige, oplysende skrifter.

*Bogtrykkeren sparer ei Arbeid og Flid
For sit og Medborgeres Beste.
Han bruger den ædle og kostbare Tid
Til Nytte for sig og sin Næste.
Han Bogstaver sætter, han fugter Papir,
Han trykker, saa Pressen den sveder.
Han Bøgerne giver sin udvortes Ziir,
Og Viisdom ved Forlag udbreder.*

Noter

1. Justs privatarkiv, 16. Viborg bogtrykkeris regnskaber 1798-1811. Regnskab for Indtægt og Udgift ved Viborg Bogtrykkeri fra 30te Juni 1805 til Aarsdagen 1806. (Herefter forkortet Justs arkiv).
2. Nationalmuseet. 3. Afdeling. Dansk Folkemuseum, Inventarprotokollen H 388 = 56/1902. (Protokollen anvender bolle-å og lille begyndelsesbogstav i substantiver).
3. Selmar 1926.
4. Som note 2.
5. Per Hofman Hansens »— til Nytte for Begyndere og Menigmand«.
6. Bibliotheca Danica. Bind II, sp. 398, V.E. Clausen 1973, pag. 150 og V.E. Clausen 1985, nr. 473.
7. Nationalmuseet. 3. Afdeling. Dansk Folkemuseum, 56/1902-98.
8. Nationalmuseet. 3. Afdeling. Dansk Folkemuseum, 56/1902-102.
9. Ilsøe pag. 196 og 232.
10. Steinberg pag. 15.
11. Steinberg pag. 132.
12. »Den Maskine [i.e. hurtigpresse], hvorpaa dette Jubilæumsnummer er trykket, holder ogsaa en Art Jubilæum, da den er fra 1849 og uden Tvivl den ældste arbejdende Presse heri Landet« (Viborg Stiftstidendes 125-års jubilæumsnummer fra den 4. januar 1898).
13. Geßner pag. 171 (bogtrykkerens instrumenter) og 223 (bogtrykpressen).
14. Møller pag. 140-143.
15. Justs arkiv, 16.
16. Bonde, pag. 86.
17. Thiele, pag. 20-22.
18. Ibid., pag. 22.
19. Geßner, Bd. I,2, pag. 117.
20. Ibid, pag. 119.
21. Justs arkiv, 15. Justs borgerlige erhverv 1789-1829. Viborg Bogtrykkeri og Den Viborg Samler 1789-1829. Den inkonsekvente brug af store og små bogstaver følger originalmanuskriptet.
22. Original i V. E. Clausens samling udgivet i fotografisk optryk af Silkeborg Bogtrykkeri i 1982 med en bagsidetekst af Per Hofman Hansen. — V.E. Clausen, 1985, nr. 445.

Litteratur

- Berg, R[asmus]: Danmarks Bogtrykkere gennem 450 Aar. I: Aarbog for dansk Bogtryk 1929. Kbh. 1929, p. 43.
- Bibliotheca Danica. Bind I-V. Kbh. 1877-1963. Fotografisk optryk 1961-1963.
- Bonde, Aage m.fl.: Et uddrag af Viborg Stiftsbogtrykkeri tohundred-årige historie 1771-1971 samt beretning om bogtrykkerier i Viborg fra reformationen indtil 1745. Viborg 1971.
- Clausen, V.E. 1973: Folkelig grafik i Skandinavien. Kbh. 1973.
- Clausen, V.E. 1985: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884. 2. udgave. Kbh. 1985.
- Geßner, Christian Friedrich: Die so nöthig als nützliche Buchdrucker-kunst und Schriftgiesserey, mit ihren Schriften, Formaten und allen dazu gehörigen Instrumenten abgebildet auch klärlich beschrieben, und nebst einer kurzgefassten Erzählung vom Ursprung und Fortgang der Buchdruckerkunst, überhaupt, insonderheit von den vornehmsten Buchdruckern in Leipzig und andern Orten Teutschlandes im 300 Jahre nach Erfindung derselben ans Licht gestellt. Mit einer Vorrede Herrn Johann Erhard Kappens. Leipzig 1740. Bd.1-2. Nachdruck, Hannover, Schlütersche Verlagsanstalt, 1981.
- Ilsøe, Harald: Bogtrykkere i København og deres virksomhed ca. 1600-1810. En biobibliografisk håndbog med bidrag til bogproduktionens historie. Kbh. 1992.
- Møller, P.L.: Kort Fremstilling af Bogtrykkerkunstens Historie. Udgivet af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug. Kbh., Trykt med Hurtigpresse, i Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1841.
- Privatarkiver, 1. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg, 1975. (Arkivregistraturer, 5).
- Selmar, Emil: Den gamle Bogtryk-Haandpresse. I: De Grafiske Fag. 24. Sept. 1926, Aarg. XXI, No. 52, p. 405-406.
- Steinberg, S.H.: Det trykte ord gennem fem hundrede år. Kbh. 1968.
- Thiele, Just Mathias: Af mit Livs Aarbøger 1795-1825. Udgivet ved Carl Dumreicher. Bind 1. Kbh. 1917.

Arkivalier

- Anton Frantz Justs privatarkiv, der består af 24 pakker og bind, findes i Landsarkivet for Nørrejylland og er registreret i »Privatarkiver, 1« (1975).